

MARK GALEOTTI

ΜΙΚΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ

Από τον παγανισμό
στον Πούτιν

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Σώτη Τριανταφύλλου

MARK GALEOTTI

ΜΙΚΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ

Από τον παγανισμό στον Πούτιν

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Σώτη Τριανταφύλλου

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Σειρά «Μικρή ιστορία»

Mark Galeotti, *Μικρή ιστορία της Ρωσίας. Από τον παγανισμό στον Πούτιν*

Τίτλος πρωτοτύπου: *A Short History of Russia*

Μετάφραση: Σώτη Τριανταφύλλου

Υπεύθυνη έκδοσης: Σταύρη Ιωαννίδου

Διόρθωση: Νίκος Αγγελής

Σελιδοποίηση: Κωνσταντίνος Καπένης

Σχεδιασμός εξωφύλλου: k2design

Copyright© Mark Galeotti, 2020, 2022

Copyright© για τους χάρτες Helen Stirling, 2020

Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

(Εκδόσεις Πατάκη), 2022

Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις

Ebury Press/Penguin Random House, Λονδίνο, 2020

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,

Αθήνα, Ιούνιος 2022

K.E.T. E309 K.E.Π. 309/22 ISBN 978-618-07-0079-4

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Η Ρωσία είναι μια χώρα με βέβαιο μέλλον.
Το παρελθόν της όμως παραμένει απρόβλεπτο.
Σοβιετική λαϊκή ρήση

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	11
1. Να βρούμε έναν πρίγκιπα για να μας κυβερνήσει	21
2. Για τις αμαρτίες μας, ήρθε μια άγνωστη φυλή	51
3. Απολυταρχία με το θέλημα του Θεού	79
4. Το χρήμα είναι η αρτηρία του πολέμου	109
5. Θα είμαι απόλυτος μονάρχης: αυτό είναι το επάγγελμά μου	139
6. Ορθοδοξία. Απολυταρχία. Έθνος.	165
7. Η ζωή γίνεται καλύτερη, σύντροφοι, η ζωή γίνεται πιο φωτεινή	199
8. Η γονατισμένη Ρωσία σηκώθηκε όρθια	235
<i>Coda</i> : Η Ρωσία, η Ουκρανία και η εκδίκηση της ιστορίας	263
Ευχαριστίες	275
Πηγές εικονογράφησης	279
Ευρετήριο	281

Εισαγωγή

Το παλαιότερο βιβλίο στη Ρωσία δεν μιλάει με φωνή. Βρυχάται και κλαψουρίζει, μουρμουρίζει και γρυλίζει, γελάει και ψιθυρίζει, προσεύχεται και κραυγάζει με όλο και χαμηλότερους τόνους. Τον Ιούλιο του 2000 οι αρχαιολόγοι που έκαναν ανασκαφές σε μια από τις παλαιότερες συνοικίες μιας ιστορικής ρωσικής πόλης –στο Νόβγκοροντ, κάποτε γνωστό ως Άρχων Νόβγκοροντ ή Νόβγκοροντ ο Μέγας– ανακάλυψαν τρεις ξύλινες σανίδες, επικαλυμμένες με κερί, που ήταν κάποτε δεμένες μεταξύ τους σαν βιβλίο. Μετά τη χρονολόγηση με άνθρακα και άλλες παρόμοιες εκτιμήσεις, αυτές οι πλάκες τοποθετήθηκαν χρονικά μεταξύ του 988 και του 1030 μ.Χ. Πάνω στις κερωμένες επιφάνειες ήταν χαραγμένοι δύο ψαλμοί. Επρόκειτο για ένα παλίμψηστο· ένα έγγραφο που είχε χρησιμοποιηθεί ξανά και ξανά, πολλές φορές, επί δεκαετίες, κι όπου τα προηγούμενα γραπτά ήταν ακόμα σχεδόν ορατά. Το επίπονο έργο του Ρώσου γλωσσολόγου Αντρέι Ζελίζνιακ αποκάλυψε μια συγκλονιστική σειρά από χιλιάδες τέτοια γραπτά που ήταν κάποτε χαραγμένα στο κερί, από την

«Πνευματική Οδηγία για τον Υιό από έναν Πατέρα και μια Μητέρα» μέχρι τις πρώτες φράσεις της Αποκάλυψης του Ιωάννη, έναν κατάλογο του εκκλησιαστικού σλαβικού αλφαβήτου, ακόμη και μια πραγματεία «Περί παρθενίας».

Η υπόθεση του παλίμψηστου ταιριάζει απόλυτα στη ρωσική ιστορία.

Άνθρωποι του παλίμψηστου

Η Ρωσία είναι μια χώρα χωρίς φυσικά σύνορα, χωρίς ενιαία φυλή ή λαό, χωρίς αληθινή κεντρική ταυτότητα. Η μεγάλη της κλίμακα είναι εκπληκτική: εκτείνεται σε 11 ζώνες ώρας, από την ευρωπαϊκή περιοχή-φρούριο του Καλίνινγκραντ, τώρα αποκομμένη από τη Μητέρα Πατρίδα,¹ μέχρι τον Βερίγγειο Πορθμό, μόλις 82 χιλιόμετρα από την Αλάσκα. Ο συνδυασμός της δυσπρόσιτης θέσης πολλών περιοχών της Ρωσίας και της διάσπαρτης φύσης του πληθυσμού της εξηγεί γιατί η διατήρηση του κεντρικού ελέγχου υπήρξε τόσο δύσκολη, καθώς και γιατί η απώλεια αυτού του ελέγχου προκάλούσε τρόμο στους ηγεμόνες της. Κάποτε συνάντησα

1. Σ.π.Μ. Το Καλίνινγκραντ είναι λιμάνι και διοικητικό κέντρο της ομώνυμης περιφέρειας, η οποία αποτελεί ρωσικό θύλακα μεταξύ της Πολωνίας και της Λιθουανίας στη Βαλτική Θάλασσα. Η περιοχή συνορεύει με εδάφη μελών του NATO και της Ευρωπαϊκής Ένωσης και είναι γεωγραφικά αποκομμένη από την υπόλοιπη Ρωσική Ομοσπονδία.

έναν (απόστρατο) αξιωματικό της KGB που παραδέχτηκε ότι οι ρωσικές εξουσίες πίστευαν πάντοτε στο «όλα ή τίποτα»: «Είτε θα κυβερνούσαμε τη χώρα με σιδερένια πυγμή είτε θα κατέρρεαν όλα». Υποψιάζομαι ότι οι προκάτοχοί του, από αξιωματικούς του τσάρου μέχρι πρίγκιπες του πρώιμου Μεσαίωνα, είχαν σχεδόν τις ίδιες ανησυχίες – τις ίδιες ανησυχίες έχουν και οι αξιωματούχοι του Πούτιν παρά την πρόοδο των σύγχρονων επικοινωνιών.

Η θέση της στο σταυροδρόμι Ευρώπης και Ασίας σημαίνει ότι η Ρωσία είναι ο αιώνιος «άλλος» για τους πάντες: οι Ευρωπαίοι τη θεωρούν μέρος της Ασίας και οι Ασιάτες τη θεωρούν μέρος της Ευρώπης. Η ιστορία της έχει διαμορφωθεί από το εξωτερικό. Στη Ρωσία εισέβαλαν ξένοι, από τους Βίκινγκς μέχρι τους Μογγόλους, τα σταυροφορικά τάγματα των Τευτόνων, οι Πολωνοί, οι Γάλλοι του Ναπολέοντα και οι Γερμανοί στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ακόμα κι όταν δεν δεχόταν εξωτερικά πλήγματα, τη Ρωσία καθόριζαν εξωτερικές πολιτιστικές δυνάμεις: οι Ρώσοι αναζητούσαν τα πάντα – από το πολιτιστικό κεφάλαιο μέχρι την τεχνολογική καινοτομία – πέρα από τα σύνορά τους. Επίσης, στο πέρασμα του χρόνου, η Ρωσία απαντούσε στην έλλειψη σαφών συνόρων μέσω μιας διαρκούς διαδικασίας επέκτασης, προσθέτοντας στο μείγμα νέες εθνοτικές, πολιτιστικές και θρησκευτικές ταυτότητες.

Οι Ρώσοι είναι λοιπόν οι ίδιοι ένας παλίμψηστος λαός, πολίτες ενός έθνους που μοιάζει με συμπύλημα από

εξωτερικές επιρροές σε κάθε πτυχή της ζωής. Η γλώσσα τους είναι απόδειξη αυτού του γεγονότος: για παράδειγμα, ένας σιδηροδρομικός σταθμός ονομάζεται Vokzal, από τον σταθμό Vauxhall του Λονδίνου, αποτέλεσμα ατυχούς μεταγραφής όταν μια ρωσική αντιπροσωπεία επισκέφτηκε, γεμάτη δέος, την Αγγλία του 19ου αιώνα. Εκείνη την εποχή η ρωσική ελίτ μιλούσε γαλλικά: έτσι, υιοθέτησαν γαλλικές λέξεις όπως «μπαγκαζία» και «κουκέτα». Στην Οδησό, στα νότια, πολλοί δρόμοι πήραν ιταλικά ονόματα επειδή τα ιταλικά ήταν η κοινή εμπορική γλώσσα της Μαύρης Θάλασσας. Στο Μπιρομπιτζάν στα κινεζικά σύνορα η τοπική γλώσσα είναι μέχρι σήμερα τα γίντις, μιας και στη δεκαετία του 1930 ο Στάλιν ενθάρρυνε τους Εβραίους της Σοβιετικής Ένωσης να εγκατασταθούν εκεί. Στο οχυρωμένο Κρεμλίνο του Καζάν υπάρχουν ένας ορθόδοξος καθεδρικός ναός κι ένα μουσουλμανικό τζαμί, ενώ σαμάνοι ευλογούν τους πετρελαιοαγωγούς στον μακρινό βορρά.

Φυσικά, όλοι οι λαοί είναι σε κάποιο βαθμό μείξεις διαφορετικών θρησκειών, πολιτισμών και ταυτοτήτων. Σε μια εποχή που το κάρι είναι το δημοφιλέστερο φαγητό στη Βρετανία, που η Académie française συνεχίζει να δίνει τη χαμένη μάχη για να κρατήσει τα γαλλικά αμόλυντα από ξένες λέξεις και που περισσότεροι από ένας στους οκτώ πολίτες των ΗΠΑ έχουν γεννηθεί στο εξωτερικό, αυτή η πολυμορφία είναι πλέον δεδομένη. Αλλά υπάρχουν τρία εντυπωσιακά πράγματα σχετικά με την εμπειρία της Ρωσίας. Το πρώτο είναι

το βάθος και η ποικιλία αυτής της δυναμικής μίμησης και οικειοποίησης εξωτερικών επιρροών. Το δεύτερο είναι οι συγκεκριμένοι τρόποι με τους οποίους διαδοχικά ανθρώπινα στρώματα έχουν χτιστεί το ένα πάνω στο άλλο για να δημιουργήσουν αυτή τη συγκεκριμένη χώρα και τον πολιτισμό της. Όλα τα έθνη μπορεί να είναι αποτέλεσμα συνενώσεων, αλλά τα συστατικά και οι τρόποι ανάμειξης διαφέρουν αρκετά. Το τρίτο είναι η ρωσική απάντηση σε αυτή τη διαδικασία.

Έχοντας επίγνωση –συχνά μαζί με κάποια αμηχανία– αυτής της ρευστής, σύνθετης ταυτότητας, οι Ρώσοι απάντησαν δημιουργώντας μια σειρά από εθνικούς μύθους για να την αρνηθούν ή να την εξυμνήσουν. Πράγματι, το ίδιο το θεμέλιο της οντότητας που τώρα αποκαλούμε Ρωσία έχει τυλιχτεί σε μια τόσο αυθαίρετη εθνική ιστορία –όπως θα δούμε στο πρώτο κεφάλαιο–, ώστε η κατάκτηση από ξένους Βίκινγκς να ξαναγράφεται με τρόπο που οι κατακτημένοι να φέρονται ότι προσκαλούν τους εισβολείς. Από τότε υπήρξε συνεχής ροή τέτοιων θρύλων: από το πώς η Μόσχα έγινε χριστιανική και μαζί η «Τρίτη Ρώμη», κοιτίδα του αυθεντικού χριστιανικού κόσμου (αφού την πρώτη Ρώμη την εκπόρθησαν οι βάρβαροι και η «Δεύτερη Ρώμη», το Βυζάντιο, έπεσε στα χέρια του Ισλάμ), μέχρι το πώς σήμερα το Κρεμλίνο προσπαθεί να παρουσιάσει τη Ρωσία ως το προπύργιο των παραδοσιακών κοινωνικών αξιών εναντίον της αμερικανοκρατούμενης παγκόσμιας τάξης.

Επιστροφή στο μέλλον

Οι Μογγόλοι κατέκτησαν τη Ρωσία τον 13ο αιώνα. Όταν η δύναμή τους υποχώρησε, οι πιο αποτελεσματικοί δωσίλογοι σύμμαχοί τους, οι ηγεμόνες της Μόσχας, αναδύθηκαν ως οι μεγαλύτεροι πρωταθλητές του έθνους τους. Ξανά και ξανά, οι κυβερνήτες της Ρωσίας θα έκοβαν και θα έραβαν το παρελθόν με την ελπίδα της οικοδόμησης του επιθυμητού μέλλοντος, ανασύροντας συνήθως τους πολιτιστικούς ή πολιτικούς μύθους και τα σύμβολα που τους φαίνονταν απαραίτητα. Οι τσάροι επέλεξαν τα σύμβολα του ένδοξου Βυζαντίου, αλλά, σε αυτή την περίπτωση, ο δικέφαλος αετός της αυτοκρατορίας κοιτούσε δυτικά και νότια. Με τους αιώνες, η περίπλοκη σχέση της Ρωσίας με τη Δύση γινόταν ολοένα και πιο καθοριστική. Μερικές φορές αυτό σήμαινε την εγχόλπωση ιδεών και την προσαρμογή της σε ευρωπαϊκές αξίες – ο τσάρος Μεγάλος Πέτρος διέταξε τους Ρώσους να ξυρίσουν τα γένια τους σε ευρωπαϊκό στιλ (ή να πληρώσουν ειδικό «φόρο γενειάδας») και οι Σοβιετικοί έχτισαν μια ολόκληρη κοινωνία πάνω στην αντίληψή τους για μια ιδεολογία την οποία ο Καρλ Μαρξ είχε οραματιστεί για τη Γερμανία και τη Βρετανία. Μερικές φορές σήμαινε μια λίγο αμήχανη απόφαση να απορριφθούν οι δυτικές επιρροές, ακόμη και με επαναπροσδιορισμό του παρελθόντος, όπως το να αγνοηθούν όλα τα αρχαιολογικά στοιχεία ότι η προέλευση αυτής της γης ταυτιζόταν με την επιδρομή των Βίκινγκς.

Ποτέ ωστόσο δεν σήμαινε απουσία της Δύσης από τη θέαση του εαυτού και του κόσμου.

Σήμερα μια νέα ρωσική ελίτ, ελπίζοντας να βρει μια αφήγηση που θα της επιτρέψει να διαλέξει τις πτυχές της Δύσης που της αρέσουν –iPhone και λονδρέζικα ρετιρέ χωρίς προοδευτικό φόρο εισοδήματος και κράτος δικαίου–, άρχισε να ξαναπροσπαθεί να ορίσει τον εαυτό της και τη χώρα της όπως τη βολεύει. Όχι πάντοτε με επιτυχία, ούτε λαμβάνοντας υπόψη τους άλλους: με την πάροδο του χρόνου, οι Ρώσοι άρχισαν να αμφισβητούν λιγότερο τη θέση τους στον κόσμο και περισσότερο τον τρόπο με τον οποίο τους αντιμετώπιζε ο κόσμος. Αυτό βρίσκεται στο επίκεντρο της διαδικασίας που οδήγησε στην άνοδο του Βλαντίμιρ Πούτιν και στην εξέλιξή του από έναν σχετικά ανοιχτόμυαλο πραγματιστή στον εθνικιστή πολεμικό ηγέτη που προσάρτησε την Κριμαία το 2014 και εισέβαλε με βάρβαρο τρόπο στην Ουκρανία το 2022. Η Ρωσία έγινε μια χώρα στην οποία η αναθεώρηση της ιστορίας δεν είναι μόνο εθνικό χόμπι αλλά ολόκληρη βιομηχανία. Οι αφηγήσεις παρουσιάζουν τις καταβολές της σύγχρονης πολιτικής στη μεσαιωνική εποχή ως ενιαία, συνεχή, αδιάκοπη εξέλιξη. Τα ράφια των βιβλιοπωλείων είναι φορτωμένα με ρεβιζιονιστικές ιστορίες και τα σχολικά εγχειρίδια ξαναγράφονται σύμφωνα με τις νέες ορθοδοξίες. Τα αγάλματα του Λένιν συνυπάρχουν με εκείνα των τσάρων και των αγίων, λες και δεν εκπροσωπούν αντίθετα οράματα για τη Ρωσία.

Το βασικό θέμα αυτού του βιβλίου είναι να ερευνηθεί την ιστορία αυτής της συναρπαστικής, παράξενης, ένδοξης, απελπισμένης, εκνευριστικής, αιμοσταγούς και ηρωικής χώρας, ιδιαίτερα μέσα από δύο αλληλένδετα ζητήματα: πρώτον, τον τρόπο με τον οποίο έχουν διαμορφώσει τη Ρωσία οι διαδοχικές επιρροές εκτός των συνόρων της καθιστώντας την παλίμψηστο έθνος· δεύτερον, τον τρόπο με τον οποίο οι Ρώσοι συμβιβάστηκαν με αυτή τη διαμόρφωση μέσω μιας σειράς βολικών πολιτιστικών κατασκευών, γράφοντας και ξαναγράφοντας το παρελθόν τους για να κατανοήσουν το παρόν τους και να προσπαθήσουν να ορίσουν το μέλλον τους. Και πώς όλα αυτά επηρέασαν όχι μόνο το συνεχές εγχείρημα οικοδόμησης έθνους αλλά και τις σχέσεις τους με τον κόσμο. Το βιβλίο δεν έχει γραφτεί για τους ειδήμονες αλλά για όποιον ενδιαφέρεται για το παρασκήνιο μιας χώρας που μπορεί εύκολα να υποτιμηθεί ως ερείπιο μιας παλιάς αυτοκρατορίας και την ίδια στιγμή να περιγραφεί ως υπαρκτική απειλή για τη Δύση.

Για να συμπυκνώσω χίλια χρόνια γεμάτα γεγονότα, πολλά από τα οποία είναι ζοφερά, στην αφήγησή μου αναπόφευκτα παραλείπω τις λεπτομέρειες. Γι' αυτό, στο τέλος κάθε κεφαλαίου σημειώνω κάποιες προτάσεις για περαιτέρω ανάγνωση σε επιστημονικό επίπεδο που μπορούν να βοηθήσουν στην αποκατάσταση της ισορροπίας. Πάντως, ο στόχος αυτού του βιβλίου είναι να εξερευνηθεί τις τραγωδίες και τους θριάμβους αυτού του εκπληκτικού έθνους και το πώς οι ίδιοι

οι Ρώσοι έχουν κατανοήσει, εξηγήσει, μυθοποιήσει και ξαναγράψει την ίδια τους την ιστορία.

Για περαιτέρω ανάγνωση: Για μια ματιά στις χιλιτηριίδες της ρωσικής ιστορίας υπάρχουν πολλά ωραία βιβλία που θα μπορούσα να προτείνω για την ιδιαίτερη κομψότητα της προσέγγισής τους ή για την υφολογική τους ιδιορρυθμία, αλλά επιτρέψτε μου να σημειώσω μόνο αυτά τα λίγα: το *Russian History: A Very Short Introduction* του Geoffrey Hosking (Oxford University Press, 2012) είναι ακριβώς αυτό που ισχυρίζεται ότι είναι: βιβλίο ενός δημοσιογράφου και όχι ερευνητή. Το *Russia: A 1.000-Year Chronicle of the Wild East* (BBC, 2012) του Martin Sixsmith είναι μια ζωντανή και ευανάγνωστη επισκόπηση. Το *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia* (Penguin, 2003) του Orlando Figes [Ο χορός της Νατάσας: μία πολιτιστική ιστορία της Ρωσίας, μτφρ. Χρήστος Οικονόμου, Ηλέκτρα, 2006] εστιάζει περισσότερο στους δύο τελευταίους αιώνες, αλλά είναι πραγματικός δυναμίτης. Αν μια εικόνα αξίζει όσο χίλιες λέξεις, ένας χάρτης αξίζει τουλάχιστον αυτό, και το *Routledge Atlas of Russian History* του Martin Gilbert (Routledge, 2007) είναι μια πολύ εύχρηστη συλλογή. Οι ιστορίες γράφονται επίσης με τούβλα και πέτρα: το *Red Fortress: The Secret Heart of Russia's History* της Catherine Merridale (Penguin, 2014) χρησιμοποιεί το ίδιο το Κρεμλίνο της Μόσχας ως χαρακτήρα για να αφηγηθεί την ιστορία της Ρωσίας.

Σημείωση για τη γλώσσα

Υπάρχουν διάφοροι τρόποι μεταγραφής από τα ρωσικά. Επέλεξα να αποδώσω τις λέξεις στα ρωσικά όσο καλύτερα ακούγονται, εκτός από τις περιπτώσεις όπου υπάρχουν καθιερωμένες μορφές και δεν αξίζει να αμφισβητηθούν: το «Γχορμπατσόφ» δεν είναι φωνητικά ακριβές αλλά αφήνω το όνομα όπως το έχουμε συνηθίσει. Το ότι η γλώσσα είναι εγγενώς πολιτική – το πώς μιλάμε για κάτι εξαρτάται από το πώς το αντιλαμβανόμαστε – έγινε ακόμα πιο εμφανές στη μετασοβιετική εποχή, όταν οι σοβιετικές δημοκρατίες διεκδίκησαν την ανεξαρτησία τους από τη μητρόπολη και μαζί τη γλωσσική τους αυτονομία. Αυτό είναι ένα ιδιαίτερο ζήτημα για την Ουκρανία: στις μέρες μας η πρωτεύουσά της αποδίδεται ως «Κίεβο», και χρησιμοποιώ τον όρο «Κίεβο» και όχι «Κιβ», όπως ονομάζεται από το 1991, όχι βεβαίως για να αμφισβητήσω τη διεκδίκηση του ουκρανικού κράτους, αλλά για να δείξω ότι το Κίεβο ήταν μέρος ενός ευρύτερου σλαβικού και στη συνέχεια ρωσικού πολιτικού κόσμου. Μετατρέπω επίσης μερικές ρωσικές λέξεις στον πληθυντικό με τρόπο που ίσως ξενίζει τους καθαρολόγους.²

2. Σ.τ.Μ. Στη μετάφραση αποφεύγω να μεταγράψω τα ονόματα με τη ρωσική τους προφορά –π.χ., το Σμολέσνκ είναι στην πραγματικότητα Σμαλιένσκ, το Νόβγκοροντ είναι Νόβγκαραντ και ο Γιαροσλάβ είναι Γιάρασλαβ– αλλά μερικές φορές μπαίνω στον πειρασμό.